het Leprozenhuis te Amsterdam

Dr. I.H. van Eeghen - Overdruk uit Amstelodamum Mb.1955, pp.85-90

van Leprozenhuis tot Proveniershuis

B. de Ridder - Overdruk uit Ons Amsterdam jg.4, pp.103-106

In de Middeleeuwen had elke grote stad een huis, waar de leprozen of melaatsen werden verpleegd. Ook Amsterdam kende uiteraard zo'n instelling, aan de Sint Anthoniesdijk dicht buiten de stad gelegen. De berichten, die wij daaromtrent bezitten, kloppen niet geheel met elkaar, maar daarop willen wij hier niet nader ingaan; over het Leprozen- of Lazarushuis in later tijd, toen de afschuwelijke ziekte steeds minder voorkwam en het huis daarom steeds meer voor andere doeleinden werd gebezigd, willen wij hier het een en ander vertellen. De geschiedenis van het Leprozenhuis geeft namelijk een merkwaardig beeld van de strijd tussen het stadsbestuur en de autoritaire Regenten van een dergelijke semi-officiële instelling, die weliswaar door dit stadsbestuur werden benoemd, maar toch ten koste van alles hun zelfstandigheid vooral op financieel gebied wilden bewaren.

In 1611 deelt Pontanus mede, dat in het huis nog 42 melaatsen werden verpleegd. Spoedig daarna moet dit aantal sterk zijn verminderd. Wanneer dit geschiedde weten wij niet; de archieven van de stad zwijgen erover en het archief van het Leprozenhuis is voor zover deze vroegere tijd betreft vrijwel geheel verloren gegaan. Wij horen pas weer iets uit de jaren 1662 tot 1665, toen de stadsbeschrijvingen van Fokkens, Dapper, Von Zesen en Domselaer kort achter elkaar verschenen. Zij vertellen allen, dat er nog maar weinig melaatsen waren. De bevolking van het huis bestond volgens hen hoofdzakelijk uit proveniers, die er hun kost hadden gekocht, verder simpele personen en tenslotte enige krankzinnigen, die in zes of zeven dolhuisjes woonden, samen ongeveer 80 personen. Vandaar dan ook, dat Dapper een uitdrukking aanhaalde: „Hij moet in 't Lazerushuis" voor iemand, die zich belachelijk aanstelde.

Toch zouden wij ons uit de mededelingen van deze schrijvers een niet geheel juiste voorstelling van zaken vormen. In twee requesten van de Regenten van het Leprozenhuis aan Burgemeesteren, beide van 9 April 1675, wordt een opgaaf gedaan van de bewoners van het huis. Het blijkt, dat er toen nog 36 personen waren, die van de gemeen gezworenen van de Sint Jacobskapel buiten Haarlem de officiële schouwers van de lazarie bezegelde brieven als bewijs van hun ziekte hadden en daarom in het Amsterdamse Leprozenhuis werden gecureerd, verder 8 simpele personen, 11 man personeel en tenslotte 14 proveniers, die op last van Burgemeesteren waren ingenomen en te samen niet meer dan 6134 gulden en 6 stuivers hadden ingebracht. De Regenten, die in deze requesten vrijstelling van bepaalde lasten vroegen, legden er dan ook sterk de nadruk op, dat de verzorging van deze proveniers voor dit luttele bedrag in

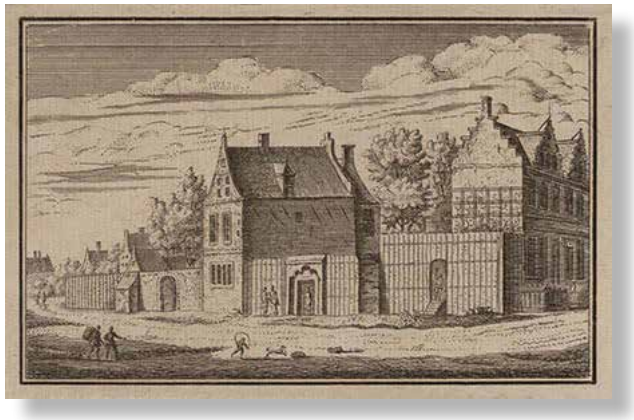

Het LEPROSENHUYS t'Amsterdam zo als het was in den Jaere 1608, wordende tegenwoordig gebruykt tot een Proeveniers of Kosthuys.
Het staet tegen over de Joden Kerk vooraan, verzien met een ruym aanzienlyk pleyn, hebbende eertyts buyten de Stadt gelegen, en zynde binnen geraekt door de vergrooting der zelve.

feite ook een soort van armenzorg was. Nog in de 17de eeuw kwam in dit laatste verandering. In 1697, toen het stadsbestuur een reglement voor het Sint Jorishof vaststelde, waarbij de minimum inneemsom voor de proveniers naar gelang van hun leeftijd werd bepaald, werd althans aan Regenten het Leprozenhuis aanbevolen dit reglement ook zoveel mogelijk na te komen.
De Regenten deden dit maar al te graag. De inkoopgelden van de proveniers betekenden een welkome aanvulling voor hun kas. In 1579 had het niet zeer welvarende Leprozenhuis de bezittingen van het Sint Maria Magdalena Convent toegewezen gekregen, waartegenover het alle voormalige conventualen een lijfrente moest uitkeren: Een uiteindelijk zeer voordelige ruil. Toen ook nog de melaatsen in aantal gingen afnemen, vloeiden de financiën zo ruim, dat het stadsbestuur een aanslag op de kas deed. Tussen 1599 en 1623 moesten de Regenten herhaalde malen aan andere instellingen, die niet uitkwamen, zoals de Aalmoezeniersarmen, bedragen uitbetalen, tezamen oplopend tot een som van ƒ23.000,-.
In 1670, toen er dringend behoefte was aan woningen voor de textielarbeiders, spande de stad weer enkele rijke gestichten voor haar karretje. Het Burgerweeshuis, de Gasthuizen en het Leprozenhuis kregen voor niets een stuk grond in het zogenaamde Noordse Bos om huisjes te bouwen, ieder een zeventigtal. Deze geste van de stad scheen royaler dan zij in werkelijkheid was. Het Leprozenhuis moest een grote som geld opnemen om de bouw te bekostigen en van de huizen heeft het nooit veel profijt getrokken. Tussen de jaren 1754 en 1757 werden deze „lastposten" verkocht. Het geld, dat voor de bouw was opgenomen, moest in 1682 worden afgelost en daar Regenten hiertoe niet in staat waren, deed de stad dit, maar bracht dit het Leprozenhuis tot de laatste cent toe in rekening. Op 21 April 1685 vond de uiteindelijke afrekening plaats[1]. De stad had met de interest mee bijna ƒ130.000,- voorgeschoten, maar bracht daarop in mindering een bedrag van ruim ƒ40.000,- dat zij nog aan Regenten schuldig was voor land, dat hun in 1621 was afgenomen.
De renten van deze som hadden de Aalmoezeniers steeds ontvangen; daarover werd dus niet gerept en evenmin over de bovengenoemde ƒ23.000,-. De stad kreeg op deze wijze een vordering van ƒ80.000,- op het Leprozenhuis. De inkomsten uit een belasting op „de spullen" (de kermissen etc.), die het Leprozenhuis sedert 1682 met het Spinhuis mocht delen, waren slechts een kleine pleister op de wonde. Toch wisten de Regenten het nog tot het midden van de 18de

De heilige Anthonius in monnikspij, beschermheilige van het Leprozenhuis, staande in een poort of nis. Links achter hem drie zwijnen. Links boven de nis een schild met het stadswapen van Amsterdam, rechts boven een schild met afbeelding van een leprozenklepper en een bedelnap (het wapen van het Leprozenhuis).

1 Resolutiën Thes. Ord.

eeuw zonder steun van de stad te bolwerken.
In 1740 brak echter een bijzonder dure tijd aan, zodat per jaar *f*4000.- meer werd uitgegeven dan vroeger. In 1748 tenslotte waren de Regenten wel gedwongen om bij het stadsbestuur aan te kloppen voor een subsidie. Daarmee haalden zij het paard van Troje binnen. Onmiddellijk kwamen de Thesaurieren met hervormingsplannen. Zij vonden het een ongewenste toestand, dat in Amsterdam twee proveniershuizen waren het bovengenoemde Sint Jorishof en het Leprozenhuis en eveneens twee inrichtingen, waar zwakzinnigen werden verpleegd het Pesthuis en het Leprozenhuis. Alleen de gevaarlijke krankzinnigen werden in het Dolhuis opgesloten. De Thesaurieren nu stelden de eis, dat de Regenten geen nieuwe proveniers meer zouden aannemen, opdat het huis op den duur geheel voor zwakzinnigen gebruikt zou kunnen worden. Dit beviel de Regenten, voor wie de inkoopgelden der proveniers de voornaamste bron van inkomsten waren, maar matig. Zij moesten er echter wel aan geloven en tot 1759 werd geen enkele provenier opgenomen. Toen hebben de Thesaurieren hun plannen tot centralisatie van de zwakzinnigenzorg blijkbaar laten varen, Het aannemen van nieuwe proveniers werd weer toegestaan. De financiën verbeterden en de Regenten konden weer zonder subsidie rondkomen. De tijden waren blijkbaar minder duur geworden. In 1776 waren de Regenten zelfs in staat een klein gedeelte van de schuld aan de stad af te lossen.
Ook de Franse tijd kwam het gesticht merkwaardigerwijs zonder kleerscheuren door. Een aantal huizen, die tot dusver verhuurd werden, lieten de Regenten om timmeren tot proveniers-woningen en door het aannemen van nieuwe proveniers werden de tekorten in de kas gedekt. De onnozelen, die er nog steeds waren, liet men in het begin der 19de eeuw uitsterven. Het huis bestond sedertdien alleen voor de proveniers en was financieel geheel zelfstandig. Na de invoering van de nieuwe armenwet van 1854 voelde het gemeentebestuur zich echter geroepen weer eens enige aandacht aan deze oude instelling te schenken. Het vond de verzorging van proveniers, allen niet onbemiddelde burgerlieden, niet op de weg van de gemeente liggen, daar hier geen sprake van werkelijke armenzorg was. Weliswaar genoot het huis geen subsidie, maar dit zou elk ogenblik nodig kunnen blijken, waar de Regenten nog steeds het ongezonde systeem toepasten om de inkoopgelden niet te beleggen, maar direct te verbruiken. Daar Burgemeesteren van ouds al hun fiat moesten geven voor de opname van iedere provenier, redeneerde het stadsbestuur, dat het daarmee de verplichting op zich nam ook werkelijk borg

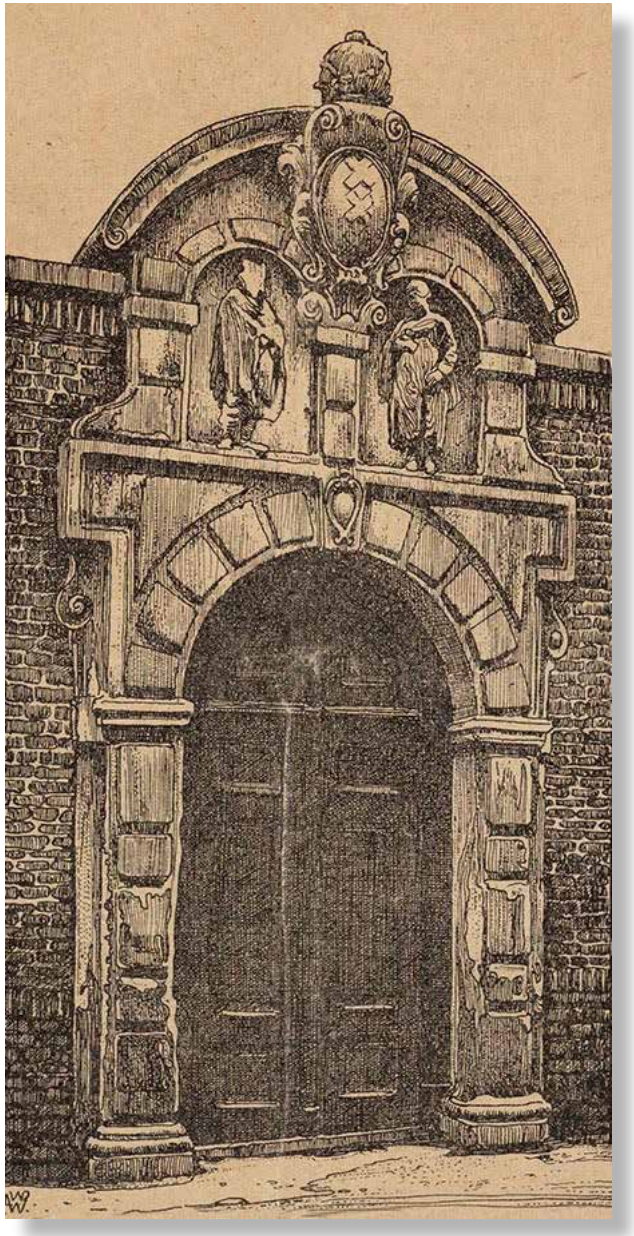

Ingang van het Leprozenhuis op het Muiderplein te Amsterdam, gebouwd 1609. Deze poort is herplaatst op de Sint Antoniessluis.

te staan voor een goede verzorging van de proveniers. Tenslotte was daar nog de oude schuld aan de gemeente. Het gemeentebestuur haalde daarmee dus nog 18de en zelfs 17de eeuwse koeien uit de sloot. Verzet baatte de Regenten niet: op grond van al deze argumenten besloot het gemeentebestuur tot de opheffing over te gaan en met ingang van 1 Januari 1860 kregen de Regenten en Regentessen hun ontslag.

Dit is de uiterlijke geschiedenis van het oude Leprozenhuis : de strijd van de eigengereide Regenten en Regentessen, die men nog in hun volle glorie kan aanschouwen op de indrukwekkende schilderijen in het Rijksmuseum, tegen het stadsbestuur, dat uiteindelijk toch steeds weer aan het langste eind trok. De notulen van Regenten, die van 1743 af zijn bewaard, en ook enkele losse stukken in het archief van het huis en in dat van Burgemeesteren, geven ons daarnaast een alleraardigst kijkje op de interne geschiedenis van het huis en zijn bewoners.

Daar had men dan in de eerste plaats de melaatsen. De Regentessen, die een eigen kas hadden al in het register van inkomsten der godshuizen van 1570 wordt daarvan gesproken en men ziet hen met hun geld afgebeeld op het schilderij van Werner van Valckert van 1624 -, moesten blijkbaar in belangrijke mate voor deze verpleegden opkomen. Zo waren zij belast met de kosten van de begrafenissen van allen, „die op de kopperseel staan”.

Gedachtig aan de beroemde omgang van de Leprozen op Koppermaandag mogen wij hieronder wel de melaatsen verstaan. In 1674 kregen de Regenten en Regentessen meningsverschil, wie van beiden recht had op de nalatenschap van de overleden Claes Karstensen.

Op 12 September van dat jaar deelden de Regentessen aan Regenten mede, dat zij bereid waren van hun recht afstand te doen, wanneer de Regenten hun voortaan zouden ontlasten van de onkosten van de begrafenissen van de „huijskinderen die op de Kopperceel staan”.

Ook Regenten waren zuinig en het is hartverscheurend te lezen, hoe zij op 2 Januari 1656 besloten, dat het driejarige zoontje van de graver Pieter Sybrants, dat „van God den Heere is besocht ende aengetast doorgaens van den hoofde tot den voeten met quaet zeer endc Lazarije, vergezelschapt met soo grooten pijn dat hij bijna nacht noch dach rusten can”, afwijzen, omdat hij geen burgerszoon is. Het kind mocht alleen dagelijks komen „om gestreken ende aldaer genesen te worden sonder eenig woninge toe te staan.” De melaatse Grietje Stoffels, die bovendien in haar verstand gecorrumpeerd was, werd na zes jaar in het huis verpleegd te zijn, ontslagen, maar haar moeder, een visvrouw, vroeg op 22 April 1661 opnieuw opname in het

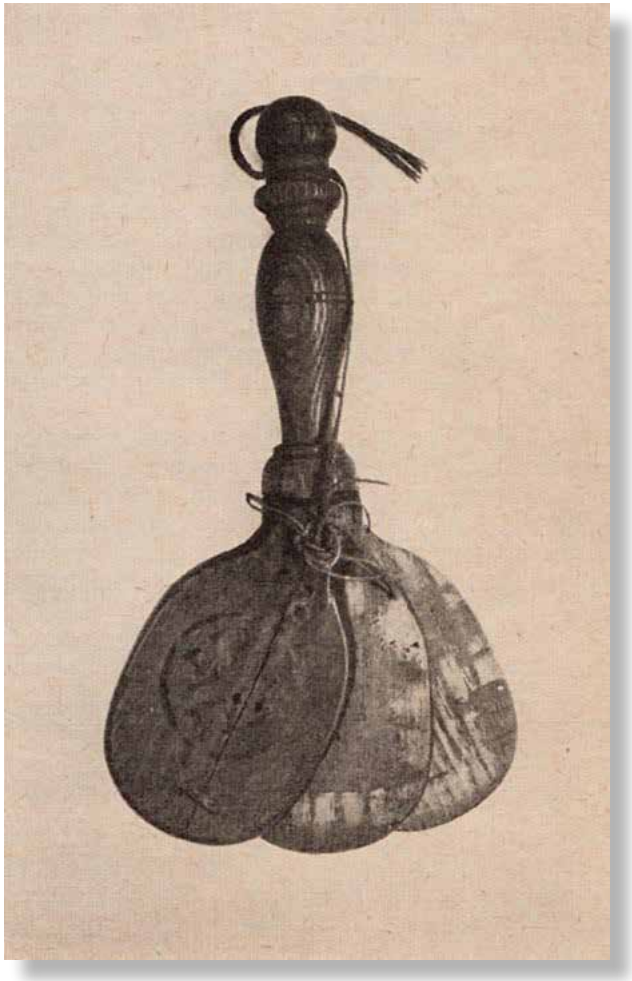

De in het Politiemuseum bewaarde lazarusklepper is vermoedelijk het enige bewaard gebleven exemplaar. De klepper is hier opengeslagen; op de kleppen staat het stadswapen.

huis van de inmiddels zwangere Grietje, daar de ziekte niet genezen was en het toen 21 jarige meisje geheel krankzinnig was geworden. Wij kennen het antwoord van Regenten niet. Op 17 September 1706 gelastten Burgemeesteren de Regenten de vierjarige Simon Simonsz in te nemen en te genezen van leprozie[2].

Naar gelang de melaatsheid minder voorkwam, werd men iets gemakkelijker. Op 2 Mei 1674 werd in de notulen aangetekend, dat Burgemeesteren hadden bevolen de kinderen van de stadsscholen, die met leprozenziekte waren besmet, pro deo in het huis te cureren.

Op 23 October 1771 bleek echter, dat de moeder van de onnozelen, die tevens belast was met de genezing van de melaatsen, 6 stuivers voor een potje zalf had gevraagd van een moeder, wier vier kinderen om niet moesten worden genezen. Op 30 November 1775 werd een pupil van de Franse diaconie pro deo tot de genezing van de lazarie toegelaten. In 1779 bleek echter nogmaals de zorg van de Regentessen voor hun eigen kas. De moeder van de onnozelen had van de Weduwe van Christoffel Lotz voor de genezing van lazarie van haar zoontje Christiaan *f* 14.- gevraagd, omdat de weduwe geen poorter was en slechts vier jaar in de stad woonde. Hierover berispt, verklaarde zij, dat dit ten voordele van de Regentessen was geschied. Voortaan, besloten de Regenten daarom, zou ieder, die zich aanmeldde om genezing, voor hen moeten verschijnen, zodat zij zouden kunnen beslissen over de betaling. Was het begrijpelijk, dat men oudtijds dergelijke restricties had gemaakt en zich tot burgers of personen, die een aantal jaren in de stad woonden, had beperkt, omdat anders van alle kanten melaatsen naar de stad zouden stromen, bij de enkele gevallen, die de notulen melden, komt ons een zodanig optreden hardvochtig voor.

De moeder van de onnozelen bleef nog lang belast met de genezing van het hoofdzeer, waarmee waarschijnlijk de favus is bedoeld. Op 17 September 1847 deelden de Regenten van de Huiszittende Stadsarmen aan de Regenten van het Leprozenhuis onder dankzegging mee, dat zij daarvan voortaan geen gebruik meer zouden maken. Op de rekening van 1850 tenslotte komt voor de laatste maal de dan reeds sterk ingekrompen post voor de aankoop van zalf voor. Aan een eeuwenoude verzorging was een eind gekomen.

Dan waren er in de tweede plaats de onnozelen, een categorie, die zoals wij zagen reeds in het midden van de 17de eeuw in het huis werd verpleegd. Ernstige krankzinnigen werden niet

De Sieckgens. De optocht van de leprozen op Koppermaandag met leden van het houtzagersgilde met een 'Janneman' (hun blazoen) en kinderen.

2 Groot Memoriaal IX 59.

opgenomen, die werden verwezen naar het Dolhuis op de Kloveniersburgwal, dat in 1561 was gesticht, of naar het Pesthuis, dat wegens het verminderen van de pestepidemieën ook al voor een andere bestemming dan de oorspronkelijke werd gebruikt. Zo brachten de Regenten op 9 Januari 1700 afwijzend advies uit aan Burgemeesteren over het verzoek om opname van Nicolaas Gideonsen Transjouw, daar Professor Ruysch hem te gevaarlijk achtte voor het Leprozenhuis. In 1776 werd door Regenten genotuleerd, dat een verzoek om een gekrenkte van hersenen te confineren was afgeslagen met verwijzing naar het Pest- of Dolhuis.
Het aantal der onnozelen is nooit groot geweest. In 1675 waren het er 21, in 1750 17, in 1761 14 en dat niettegenstaande het feit, dat Thesaurieren het Leprozenhuis in 1748 bestemd hadden voor onnozelen, in 1798 11 en in 1824 10. In 1836 werd voor de laatste maal kostgeld voor een onnozele betaald. Men had hen namelijk laten uitsterven. Er waren voor de onnozelen steeds meer aanvragen dan plaatsen. Vele gegadigden moesten daarom naar het Pesthuis worden verwezen. Dit was blijkbaar naar de opvattingen van toen een minder nette verblijfplaats dan het Leprosenhuis.
Niet alle onnozelen waren onvermogend. Er waren er zelfs bij, die met een eigen meid in het huis hun intrek namen en daar een eigen woning toegewezen kregen, evenals de proveniers. De meesten werden echter op de onnozelenzaal ondergebracht. De inneemprijzen voor dit soort verpleegden liepen zeer uiteen. Haast altijd was het vóór de opname een eindeloos gemarchandeer tussen de Regenten en familieleden. Een enkel maal mengde de stad zich erin. Zo deden in 1781 de Burgemeesteren de Regenten aanzegging, dat het hun aangenaam zou zijn, indien de onnozele dochter van de acteur Jan Punt werd opgenomen, die een som van ƒ2000.-
kon betalen. Hoewel alles vol was, werd door een interne verhuizing de opname mogelijk gemaakt. In 1779 werd een onnozele voor 755 gulden 14 stuivers en 2 penningen aangenomen „uijt particuliere condescendence” voor Burgemeesteren. Evenals bij de proveniers hing het bedrag ten nauwste samen met de leeftijd van de betrokkene. In 1775 werd een onnozele van 18 jaar, waarvoor Regenten ƒ6300.- hadden gevraagd, na lange besprekingen voor ƒ6150.- opgenomen. Ook kwam het voor, dat men niet een som ineens, maar een jaarlijkse vergoeding vroeg. Zo werden op 24 December 1824 8 onnozelen in het huis verpleegd voor jaarlijkse bedragen, wisselend tussen ƒ100.- en ƒ200.-.

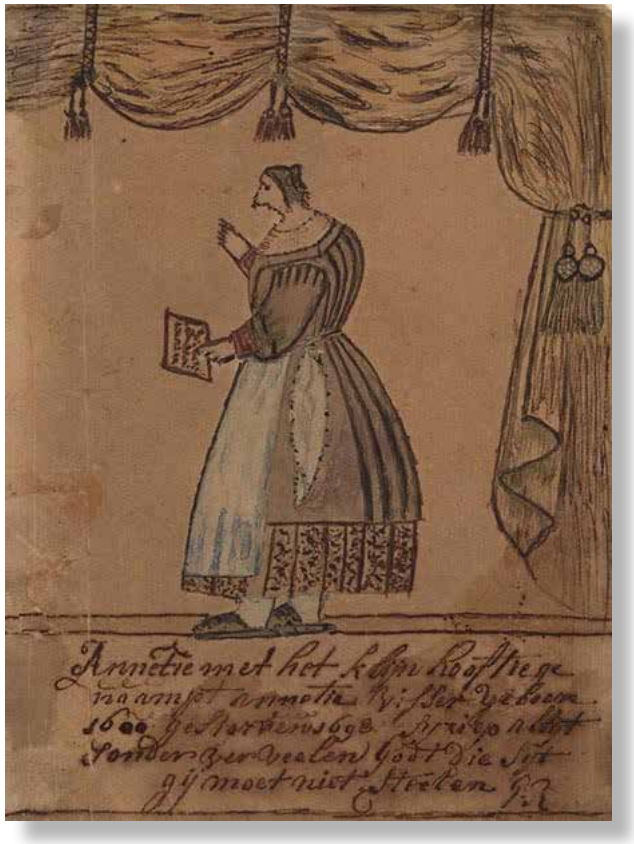

Portret ten voeten uit van Annetje Visser (1600-1698), bijgenaamd Annetie met het kleine hoofdje, verpleegde in het leprozenhuis, gestorven op 98-jarige leeftijd.

Dat de onnozelen van het Leprozenhuis dikwijls min of meer bekende personen in de stad moeten zijn geweest, blijkt uit enkele curiosa, die nog tot heden toe zijn bewaard.
Daar is de uitnodiging tot de begrafenis van Annetje met het Kleine Hoofdje, die op 8 Januari 1698 op het Sint Anthonies Kerkhof ter aarde werd besteld. En dan is er de merkwaardige hierbij eveneens afgebeelde gravure, die een kindse oude man in een kinderstoel voorstelt. Het geschreven onderschrift van deze 17de eeuwse prent luidt: „Jonas Jonassen Meeganck in ‘t Leprozenhuis overleden”[3].
De kinderstoelen bleven tot de 19de eeuw in gebruik: op 20 Augustus 1828 stierf de onnozele Juffrouw Nolthenius, die zoals het notulenboek vermeldt „uit hoofde van haar inocente en aanhoudende toevallen des daags in een kinderstoel is geplaatst geweest.”
In doorsnee gaven de onnozelen hun bewakers en verzorgers niet veel last. Er waren echter uitzonderingen, zoals een zekere Hendrik Nagelhout, die in 1769 voor de som van *f* 1300.- als onnozele in het huis werd opgenomen en op 10 Januari 1801 vanuit het Leprozenhuis op het Sint Anthonies Kerkhof werd begraven. In de loop van die 31 jaar bracht hij dikwijls de gemoederen in beroering. Zijn toestand was blijkbaar niet ernstig, want hij mocht het huis verlaten om bezoeken af te leggen. In 1775 bleef hij acht dagen weg. Bij zijn terugkomst werd hem de straf opgelegd drie weken met het blok aan het been in de onnozelenzaal opgesloten te blijven. Zijn straf werd hem echter op verzoek van de proveniers kwijtgescholden. Het gevolg van zijn escapade was, dat het voortaan de onnozelen werd verboden zonder toestemming van de president van Regenten het huis te verlaten. Korte tijd daarna werd in Hendriks kist iedere onnozele had een kist voor zijn bezittingen een sleutel ontdekt, die hij had omgevijld en daarmee de kisten van de andere onnozelen had geopend. Hij ontkwam ditmaal niet aan het blok. Tijdens een verhoor door de Regenten wees hij echter Anna de plaatsloopster als heelster van de ontvreemde goederen aan. Zij sprak dit tegen, maar Juffrouw Doll, een provenierster, die zittend op een secreet een gesprek tussen Anna en Hendrik had aangehoord, getuigde vóór Hendrik. Anna de plaatsloopster, die niet in dienst van het huis was, maar van enkele proveniers persoonlijk voor het doen van boodschappen enz., werd de toegang tot het huis voorgoed ontzegd.
Komen wij tenslotte tot de proveniers. Hun aantal nam in tegenstelling tot dat der onnozelen

3 Nadere bijzonderheden omtrent Jonas Meeganck zocht ik tevergeefs. Enig verband met de bekende 17e eeuwse familie Meeganck, afkomstig uit Voorburg, bleek niet.

Een kindse oude man in een kinderstoel.
Het geschreven onderschrift van deze 17de eeuwse prent luidt:
’Jonas Jonassen Meeganck in ‘t Leprozenhuis overleden’

steeds toe: in 1675 40, in 1750 46, in 1761 24 – toen was dan ook een aantal jaren op bevel van Thesaurieren geen enkele nieuwe provenier opgenomen –, in 1824 70. Zij waren het, die het meest inbrachten, maar daartegenover vormden zij ook het lastigste deel van de bevolking van het huis. Wij kwamen reeds Juffrouw Doll tegen, die door het afluisteren van een gesprek de Regenten zulke goede diensten had bewezen, maar verder was zij een wispelturige dame, die steeds weer ruzie maakte en eisen stelde, o.a. van woning wilde veranderen, wat haar tenslotte tot beloning voor het luistervinken werd toegestaan. Zelfs na haar dood – zij stierf in 1781 – bezorgde zij de Regenten nog moeilijkheden.
De andere proveniers kwamen klagen, dat Juffrouw Dolls executeur het oude gebruik om elke provenier ter gelegenheid van de begrafenis een fles wijn te geven niet was nagekomen. Met moeite slaagden Regenten erin de nalatige executeur van zijn verplichtingen te overtuigen.
Niets echter waren dergelijke voorvallen vergeleken bij de formele opstand, die in 1785/86 in het huis plaats vond. In het archief van Burgemeesteren zijn een aantal stukken bewaard, die ons daarover uitvoerig inlichten. Een aantal proveniers diende toen bij de Regenten een request in met klachten van allerlei aard, o.a. over de kwaliteit van het eten, en toen zij daar naar hun mening niet voldoende gehoor vonden, gingen zij met hun request naar Burgemeesteren. Het werd een felle strijd tussen Regenten en proveniers. Jan Croesen, een van de aanvoerders van de laatsten, die met toestemming van de Regenten het ambt van commissaris van het Klereveer aan de Papenbrug bekleedde, ging zelfs de aspirantproveniers opzoeken om hun af te raden in het huis te gaan. Een ander provenier brutaliseerde een der Regenten op verregaande wijze. Hierover lezen wij in de stukken, dat de Regent „onverwagt (zooals van tijd tot tijd is gedaan geworden) bij de schafting was geweest, het eeten niet alleen proefden, maar het zelve zoo delicieus vond (zijnde de schafting dien middag spek met raapen en aardappelen) dat zich een portie deed geeven en het met veel smaak opat” en daarna verklaarde het thuis niet beter te krijgen, waarop de provenier Coenraad Pietersz riep: „Hiet gij dat goed, dan zeg ik dat jij wel verdomd slegt vreet in jou huijs.”
Uit de stukken leren wij de inderdaad enigszins eentonige menu’s van de proveniers, tot de Roomse vasten menu’s toe, kennen. Met de provenier Polman kregen de Regenten kwestie over het houden van een meid voor dag en nacht, wat tegen de ordonnanties van het huis ging, daar hij daarvoor ƒ100.- extra moest betalen, hetgeen hij niet deed. Hij beklaagde zich boven-

Binnenplaats van het Leprozenhuis in de Lazarussteeg, met links in het verschiet het dak van de Portugese Synagoge

dien samen met andere proveniers, dat de Regenten hun beletten hun overgebleven eten uit het huis te dragen. De houding, die de proveniers aannamen, werd zo opstandig, dat de Regenten de hulp van de Schout inriepen. Deze beloofde ter assistentie de onderschout Papegaay te sturen, wat tenslotte echter niet nodig bleek.
Ook twee vrouwelijke proveniers toonden zich ware kemphanen. Dat was ten eerste Lena Bos, weduwe Herst, vroeger baker bij verschillende van de eerste families, die op hun verzoek nog dikwijls uit bakeren ging, en ten tweede Christina Braakman, de vroegere moeder van de onnozelen, die in die functie bij Regenten en Regentessen in hoge ere had gestaan, maar zich sedert haar huwelijk met de provenier Pieter Drekman van een minder aangename kant had laten kennen. Tenslotte echter trokken de Regenten aan het langste eind. Op 30 Januari 1787 kwam een der stadssecretarissen in het huis plechtig een strikter ordonnantie voor de proveniers voorlezen, waarin o.a. de vaderlijke zorgen van de Heren Regenten werden geprezen. Hoewel daarmee ongetwijfeld niets tegen de Regentessen was bedoeld, voelden die zich toch uitermate gegriefd en dreigden met aftreden, zodat het stadsbestuur genoodzaakt was nederig zijn excuses aan te bieden.
Er zouden over de proveniers nog vele pikante details te vertellen zijn er waren ruzies, er waren dronkemansscènes en nog meer van dergelijke onwenselijke voorvallen, maar daartegenover ook huwelijken en andere romantische gebeurtenissen, maar dat zou ons te ver voeren. Daarom zullen wij besluiten met het verhaal van de laatste twee lastige provenierstersters, die het gemeentebestuur op hoge kosten hebben gejaagd. Toen de Raad tot de opheffing[4] van het Leprozenhuis had besloten, werd aan de proveniers, die bereid waren het huis te verlaten, een jaargeld van ƒ650.- toegezegd. Bijna allen verlieten op 1 Mei 1860 het huis. Twee vrouwen echter weigerden op dit aanbod in te gaan. Na de dood van een van hen besloot de Raad op 15 November 1866 de eisen van de laatste provenierster, de Weduwe Alida Degens-de Groot, in te willigen en haar, zolang zij leefde, een weekgeld van ƒ20.- uit te keren. De aanhoudster had dus gewonnen.
Het Leprozenhuis werd daarna gesloopt en op het vrijgekomen terrein werden politiebureau en een physiologisch laboratorium gevestigd.

I. H. van Eeghen - 1955

4 De geschiedenis van de opheffing is uitvoerig beschreven door B. de Ridder: Van Leprozenhuis tot Proveniershuis

Verantwoording

N.B. Waar niet anders vermeld staat, zijn de gegevens ontleend aan het archief van het Leprozenhuis (notulen en losse stukken) en het Archief van Burgemeesteren (dossier Leprozenhuis).

Dit was een overdruk uit het maandblad Amstelodamum, pp.85-90, 1955.

Hierna volgt een overdruk uit Ons Amsterdam, jg.4, pp.103-106, 1952.

Gemeente
Amsterdam
Stadsarchief

De afbeeldingen komen uit het Stadsarchief Amsterdam. De foto van de klepper op p.5 is van het Politiemuseum en de tekening op p.8 is eigendom van de Historische Commissie van de UvA.

Tot in het midden der 19e eeuw bestond er in onze stad een z.g. proveniershuis, dat steeds de naam was blijven dragen van het ziekenhuis, waartoe het gebouw oorspronkelijk was gesticht. Wij bedoelen het Leprozenhuis, destijds staande aan de tegenwoordige Rapenburgerstraat, op de hoek van de Jodenbreestraat, dus tegenover de Portugese Synagoge.

Reeds bij de oudste volken kende men de lepra, hier ook wel lazarij genoemd, een soort schubbig eczeem; in China zou de lepra reeds vele jaren vóór Christus hebben geheerst en men neemt thans vrijwel algemeen aan, dat de bakermat in Centraal-Azië moet worden gezocht. Een eeuw vóór Christus komt in Rome lepra voor en wordt ze ook elders om de Middellandse zee door Joden en Phoeniciërs geïmporteerd.

De groei van het Romeinse Keizerrijk entte de lepra over op een groot deel van Europa, waar de ziekte welig kon tieren. Wij vinden vermeld, dat in het jaar 1300 niet minder dan 20.000 inrichtingen voor het opnemen van lepra-patiënten over de Christenwereld waren verspreid.

Omstreeks die tijd zijn er ook in Amsterdam lepralijders en deze werden toen opgenomen in de Sint Joriskapel buiten de Bijntwijckerpoort.

Zekere gegevens dienaangaande – aldus dr. G.N.A.Ketting, aan wiens dissertatie "Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland" (1922) wij hier een en ander ontlenen, – dateren van 1399, toen in een Schepenbrief van 21 April gewag wordt gemaakt van *"enen vrijen eijgendom tot ter Siecken behoef die woene tot Sinte Joeriaens buten de poerten van Aemstelredam"*.

In 1429, toen het rechtsgebied werd veranderd, kwam *"de Siecke van lazarijen van 't Sinte Joriaens binnen de vrijheit van de stede"* en nadat in 1480 wederom tot een nieuwe bemuring der stad werd overgegaan, kwam *"'t Sinte Jorys cappelle off die siecke cappele binnen der stede van Amstelredam"*. Dit Siecke van St. Jeroen bleef nog geruime tijd bestaan, maar langzamerhand werd het meer een proveniershuis. Wel was het ten dele bestemd voor zieke provenieren, die zich dus, niettegenstaande hun lijden, in dit huis konden inkopen.

Het Sint Jorishof stond in de Kalverstraat, ongeveer ter plaatse waar nu Maison de Bonneterie is. Na de Alteratie richtte de Overheid de gebouwen in tot het zgn. Kistenmakerspand, waar o.a. de leden van het Sint Jorisgilde – de meubelmakers en schrijnwerkers – hunne werkstukken tentoonstelden en verkochten.

Het Sint Jorishof, gezien vanaf de Kalverstraat hoek Heiligeweg, met links de ingang van de Olieslagerssteeg.

In de tweede helft der 19e eeuw is het gebouw gesloopt; tot voor kort herinnerde de Sint Jorissteeg aldaar, van de Kalverstraat naar het Rokin, aan de oude toestand.
Deze steeg werd – zoals ter plaatse nog duidelijk te zien is – opgenomen in het winkelcomplex van de firma Vroom en Dreesmann. Deze nieuwe bestemming van het Sint Joris tot Proveniershuis betekende intussen niet, dat er geen leprozen meer zouden zijn. Doch dezen werden sedert ongeveer 1485 opgenomen in het Antoniegasthuis buiten de Antoniespoort. Volgens Ter Gouw was dit gasthuis al vóór 1388 gesticht, blijkens een handvest van Hertog Albrecht uit dat jaar, waarin was bepaald dat niemand op de Zeedijk tussen Amsterdam en Muiderberg beesten mocht weiden, uitgezonderd "die geringde verckens". Dit waren de gewijde varkens van St. Antonius, die overal vrij mochten rondlopen, mits wèl geringd en met de bellen om de hals. En, zegt Ter Gouw, er zou van Sint Antonius-varkens geen sprake zijn, zo er geen gesticht van die naam was.
Oorspronkelijk klein van omvang, wellicht een houten huisje aan de binnenkant van de dijk, is het later uitgebouwd tot een groter gesticht. Want in een Schepenbrief van 15 Maart 1402 – door Wagenaar aangehaald – wordt gesproken over *"een Synte Nyclaes gasthuus dat nu geordineerd ende ghemaeckt is, staende op ten zeedijck twijschen Amstelredamme ende Oetewael"*.
Deze uitbreiding was vooral mogelijk geworden door de bijdragen van het Sint Nicolaasgild, dat zich het lot van "arme miserabele Siecken" aantrok. Voortaan werd het ziekenhuis dan ook het Sint Nicolaas-Sint Antoniusgasthuis genoemd.
De zieken moesten jaarlijks 15 stuivers betalen tot onderhoud van de parochiekerk; blijkens de boeken van Kerkmeesters der Oude-Kerk is dit gebruik tot Juni 1569 gehandhaafd. Het Sint Nicolaas of Sint Antoniusgasthuis was dus aan het einde der 15e eeuw het enige Amsterdamse leprozenhuis geworden. In de loop der eeuwen is het meermalen verbouwd en vergroot. De grootste verandering had plaats in 1556; in 1593 kwam het gesticht binnen de stadswallen te liggen. De Stadsregering had toen de instelling willen verplaatsen, maar de Leproosvaders bezaten daartoe de middelen niet, zodat het op dezelfde plaats is gebleven.
Wagenaar geeft in zijn Geschiedenis van Amsterdam een uitvoerige beschrijving van het Leprozenhuis, zodat wij een nauwkeurig beeld kunnen krijgen van de indeling van het gebouw in het midden der 18e eeuw. Het was toen echter al lange tijd geen ziekenhuis meer, want bij besluit van 21 Januari 1697 was het Leprozenhuis tot een proveniershuis verklaard.

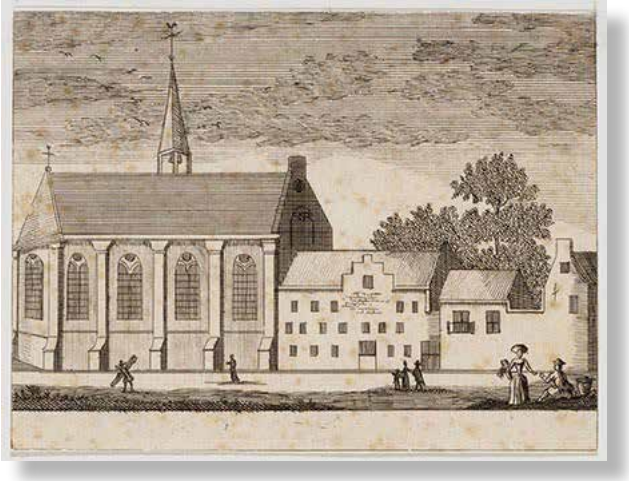

Het Leprozenhuis in de zestiende eeuw

Kon Pontanus (Montanus) in 1614 nog berichten dat zich 42 leprozen in het Amsterdamse huis bevonden, Fokkens schreef in 1662 over het LazarusHuijs aldus: *"hier zijn nu weynigh of geen in, die dese besmettelijke siekte de Lazarye hebben, zijn een deel slegte of simpele menschen daer in en sommighe die daer haer kost in koopen*".

In Wagenaar's tijd werden er een en twintig onnozelen (zes mans- en vijftien vrouwspersonen) verzorgd en veertig provenieren (tien mannen en dertig vrouwen). De regentenkamer, een fraai vierkant vertrek, was versierd met zeven schilderstukken, waarin enige oude en latere regenten naar het leven zijn afgebeeld; o.a. een flink stuk van Ferdinand Bol. Het zolderstuk van dit vertrek was "kunstiglijk" door de vermaarde Gerard de Lairesse beschilderd met de zorg voor de leprozen en de onnozelen. Voorts hing in een portaal de geschiedenis van Naäman de Syrier.

Het bestuur van het Huis was opgedragen aan 4 regenten en 3 regentessen, die door Burgemeesteren werden benoemd. Aan het Huis waren een boekhouder, een binnenvader en -moeder en een portier verbonden. Zoals de meeste weldadigheidsinstellingen, trok ook het Leprozenhuis uit allerlei, soms zeer oude, bronnen zijn inkomsten. Reeds op 27 September 1415 kreeg "dat hospitael onzer vrouwen ende van Sinte Niclaes" van Graaf Willem VI de visserij en de Molen in eeuwige erfpacht. Na de alteratie werden de bezittingen van het Maria Magdalenaklooster aan de Leprozen overgedragen. Tot 1604 mochten zij onder de predikatie in de Oude Kerk met de collectezak rondgaan.

Ook erfenissen en legaten vielen het gesticht ten deel, terwijl de provenieren zelf hun inkoopgeld inbrachten. Voorts bezaten de Leprozen enige obligatiën, huizen en landerijen.

Toen in 1670 de Vroedschap aan burgemeesteren authorisatie verleenden "tot voortsettinge van de weverij en wolkammerij" aan een drietal instellingen in de nieuwe vergroting gronden ten geschenke te geven, behoorde het Leprozenhuis, met het Burgerweeshuis en de Gasthuizen, tot de uitverkoren instellingen. Elk dezer drie instellingen kon toen in het Noortsche Bos - het stadsdeel tussen Spiegelgracht en Reguliersgracht - een aantal huisjes laten bouwen; het weeshuis 73, de beide andere instellingen elk 69. Toen ze gereed waren werden ze genummerd en naar gelang van eigenaar gemerkt met de letters W, L of G. De gestichten waren niet alle even gelukkig met de exploitatie van deze eigendommen. Die van het Leprozenhuis waren omstreeks 1750 reeds zo vervallen en tot "lastposten" geworden, dat men toestemming kreeg

Leprozenhuis, het interieur met vier regenten, van wie drie zittend. Links een zuster met een melaats jongetje

ze tussen 1751 en 1759 geleidelijk van de hand te doen. Alleen het Burgerweeshuis bezit aan de Vijzelgracht en in de Weteringdwarsstraten nog 29 van deze “bos” huizen, waarvan verscheidene nog in de oorspronkelijke 17e-eeuwse bouwtrant. Naast het gewone huisnummer staat op de deurpost ook nog het eigen nummer, waaronder het perceel in de administratie van het weeshuis bekend is (W.H. No.).

Met het oog op hun besmettingsgevaar mochten de leprozen zich niet vrijelijk in de stad bewegen. Wanneer zij zich op straat vertoonden, moesten zij met een ratel, de zgn. lazarusklep,

Bij het schilderij:
De broeders van het houtzagersgilde bewijzen dit jaar (1604) de Leprozen de eer hen bij hun optocht te vergezellen. Een trommelslager, in het zwart gekleed, gaat vooruit en wordt gevolgd door een blazoendrager van het gild. Ter weerszijden gaat een moeder van het Leprozenhuis in feestgewaad uitgedost. Zij hebben een tinnen bord, waarover een witte doek met rode kwasten gespreid is, in de hand om daarop de liefdegaven te ontvangen.
Daarna komen de Leprozen, kenbaar aan de Lazarusklep, gedeeltelijk te voet gaande, gedeeltelijk gezeten in sleden met hekken, waarvoor een paard is gespannen. Er zijn negen van deze sleden. In elke slede zitten drie personen, een man, een vrouw en een kind.
De vrouw heeft een bord voor de aalmoezen op haar schoot en een bierton ligt naast haar. Deze dient niet om de dorst der Leprozen te lessen bij hun langdurige omgang, maar is ledig en bestemd voor de schotel, zo dikwijls deze gevuld is, daarin uit te storten, want het geld stroomt hun mildelijk toe.

van verre hun komst aankondigen, opdat de voorbijgangers bijtijds op zij konden gaan. Maar eenmaal in het jaar mochten zij gezamenlijk in optocht naar de Dam trekken en onderweg liefdegaven tot onderhoud van het gesticht inzamelen. Dit was vanouds op Koppermaandag en de daarop volgende Dinsdag.
In het Historisch Museum in de Waag bevindt zich het schilderij (vorige pagina) van Adriaen van Nieulandt (1589-1658), voorstellende de *"Jaarlijks ommegante der Leproozen op Copperties-maandag, opgehoude in 't jaar 1604"*. Het stuk werd vervaardigd in 1633. Met dit schilderij voor ogen heeft dr P. Scheltema, Amsterdam's eerste archivaris, in zijn "Aemstel's Oudheid" een bijdrage over deze optocht geleverd.
Geenszins, aldus de schrijver, geschiedde dit zonder gedruis en uiterlijke vertoning, want de muziek van trom en pijpen en de toestel van kransen en andere sieraden gaven aan hun handeling meer het aanzien van een vrolijk feest dan van een- werk der barmhartigheid.
De Leprozen zijn nu op de Dam aangekomen en zullen deze middag, na afloop van hun omgang een maaltijd houden in het Gasthuis. Morgen hervatten zij hun tocht en worden daarna op een ruime dis in het Burgerweeshuis onthaald.
Op deze wijze trokken de Leprozen ieder jaar op Koppermaandag de stad door (des Maandags langs de Oude Zijde, des Dinsdags langs de Nieuwe Zijde) tot het jaar 1604, toen aan de optocht wegens de grote toeloop van volk en de ongeregeldheden een einde werd gemaakt.

Leprozenhuis,vroeger genaamd het Sint Maria en Sint Nicolaas Gasthuis, gezicht op de binnenplaats.

Zoals wij reeds opmerkten, veranderde het Leprozenhuis in 1697 van bestemming. Het werd een proveniershuis waar oude lieden zich tegen betaling van *f* 3000 ineens konden inkopen.
Gedurende anderhalve eeuw bleef het huis als zodanig nog in stand, doch in de vijftiger jaren der 19e eeuw bleek dat de financiële toestand van de inrichting niet rooskleurig was. Het betrof hier weliswaar een stedelijke instelling, maar het stadsbestuur was van oordeel dat een dergelijk huis slechts reden van bestaan had, wanneer het zichzelf kon bedruipen. M.a.w. het wenste geen subsidie te geven. Volgens de Armenwet van 1854, waarop Burgemeester en Wethouders zich beriepen, had een Gemeentebestuur wel de verplichting om voor verpleging van arme zieken, voor huisvesting van haveloze personen en voor uitreiking van onontbeerlijke onderstand te zorgen, echter geenszins om zich het lot aan te trekken van burgers die, met de fondsen die zij bezitten; in staat zijn om op de een of andere wijze in de behoeften van de

oude dag te voorzien. Derhalve stelden zij op 6 October 1859 aan de Gemeenteraad voor het gesticht voor nieuwe provenieren te sluiten. Er kon echter ook geen sprake zijn om het gesticht te laten “uitsterven”, want bij het afnemend aantal provenieren, klommen de kosten voor elke provenier benodigd, omdat de voor velen aangelegde huishouding gaandeweg voor weinigen zou moeten in stand blijven. Daarom kwam het de stadsbestuurders verkieselijker voor het proveniershuis op te heffen en met de nog aanwezige provenier(en) een overeenkomst tot afkoop te sluiten. De provenieren die bereid waren om het Huis te verlaten, zou een jaargeld van ƒ650 worden uitgekeerd. Mocht onverhoopt de weigering van een of meerdere provenieren de uitvoerbaarheid van de voorgestelde maatregel in de weg staan, alçlus Burgemeester en Wethouders, dan zou de tegenwoordige huishouding op de meest zuinige wijze bestendigd moeten blijven. Op 16 November 1859 verenigde de Gemeenteraad zich met dit voorstel, doch toen men er bij de provenieren zelf mee aankwam, bleek een tweetal niet bereid op een schikking in te gaan. Zodat, toen op 1 Mei 1860 de overigen het huis verlieten - zij kregen nog ƒ100 mee voor de verhuiskosten - moest voor de verzorging van de achterblijvende twee een gedeelte van het huis intact blijven en bovendien de binnenvader en -moeder in dienst gehouden worden. De algehele likwidatie ondervond hierdoor enige jaren vertraging.
Nadat in 1863 besloten werd in een gedeelte van het Leprozenhuis een inrichting voor anatomisch onderwijs te vestigen, kwamen Burgemeester en Wethouders in Januari 1865 met het voorstel op de terreinen het anatomisch museum van wijlen de hoogleraar Vrolik te stichten, dat door de Raad op 27 Januari werd aangenomen.
Het overlijden van een der twee achtergebleven provenieren, gaf het Gemeentebestuur aanleiding om met de laatste provenierster, de weduwe Alida Degens de Groot, opnieuw te gaan onderhandelen en na lang praten gaf deze haar verzet op; zij was bereid het huis te verlaten, mits haar een weekgeld van ƒ20 werd toegekend.
Burgemeester en Wethouders, inziende dat langer talmen onverantwoord was, meenden aan deze eis te moeten toegeven; zij deden op 23 October 1866 de Raad het voorstel:
1. tot ontruiming van het tegenwoordig gebouw, bekend onder de naam van Leprooshuis, teneinde uitvoering te kunnen geven aan het Raadsbesluit van 27 Januari 1865;
2. tot afkoop van elke verbintenis welke men nog jegens A. de Groot wed. Degens mocht hebben door uitkering aan die persoon ener som van ƒ20 ‘s weeks gedurende haar leven.

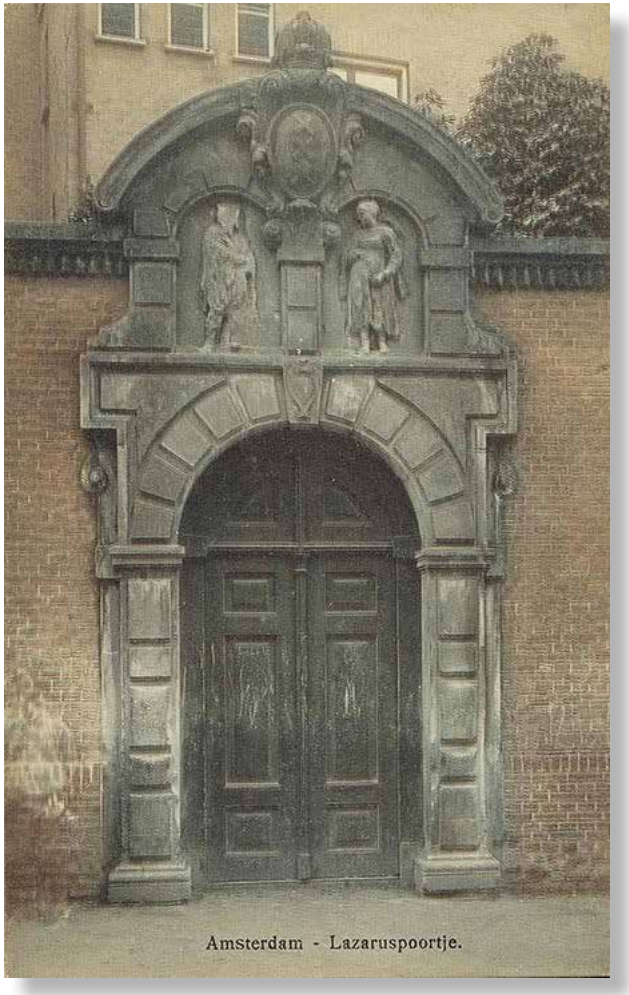

Sint Antoniesluis met het Lazaruspoortje naar het voormalige Leprozenhuis.

Het voorstel kwam op 15 November 1866 in de Raad in behandeling. Hoewel enkele leden het tegenover de veertien nog in leven zijnde oud-provenieren, die destijds genoegen hadden genomen met een jaargeld van *f*650, niet billijk vonden de weduwe Degens een hoger bedrag toe te kennen, nam de Raad het voorstel tenslotte toch aan.
Hiermede was toen het eindvonnis over het Leprozenhuis uitgesproken. Korte tijd later werd het gebouw gesloopt en op de vrijgekomen terreinen werden een politiebureau en het physiologisch laboratorium gevestigd.
Het verzoek van de binnenvader en binnenmoeder, wier taak nu ook beëindigd was, om toekenning van een pensioen werd niet ingewilligd.
Nadat in 1859 het principiële besluit tot likwidatie van het Leprozenhuis was genomen, werd met ingang van 1 Januari 1860 het College van Regenten en Regentessen ontbonden en het beheer der in likwidatie verkerende instelling in handen van het Gemeentebestuur gelegd.

B. de Ridder - 1952

Jonas Daniël Meijerplein 1-3 met in het midden de ingang van de Lazarussteeg. Rechts daarvan het politiebureau en het Physiologisch Chemisch Laboratorium.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.
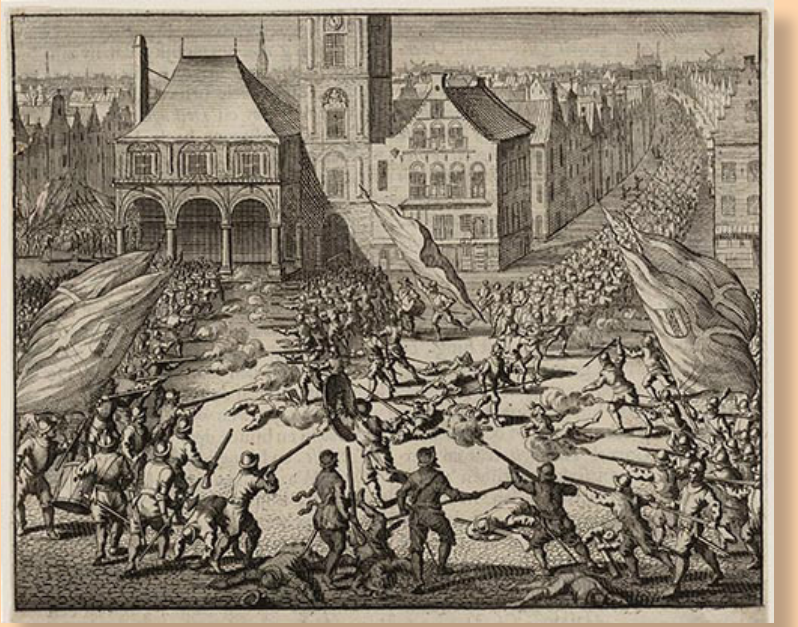
Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site